

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA OT SO'Z TURKUMINING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI: QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLIL

Mualliflar: SamDChTI o'qituvchisi Nomozova N.T.

SamDChTI talabalari Nazarov D., Tojiyev Sh.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi ot so'z turkumining grammatik kategoriyalari chuqur qiyosiy-tipologik tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida otlarning son, kelishik, egalik va jins kabi asosiy grammatik belgilari ikki til tizimida qanday ifodalanishi hamda ular o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlangan. Tillarning turli oilalarga mansubligi sababli, otlarning grammatik xususiyatlarida sezilarli tafovutlar mavjud. Ingliz tilida analitik usullar ustunlik qilsa, o'zbek tilida sintentik grammatik shakllar keng qo'llaniladi. Tadqiqot natijasida olingan xulosalar qiyosiy tilshunoslik nazariyasi, amaliy tarjimashunoslik va ikkinchi tilni o'qitish metodikasi uchun amaliy ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: ot so'z turkumi, grammatik kategoriyalar, qiyosiy tilshunoslik, tipologik tahlil, o'zbek tili, ingliz tili, morfologiya, sintentik til, analitik til.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведен глубокий сопоставительно-типологический анализ грамматических категорий имени существительного в английском и узбекском языках. В рамках исследования выявлены способы выражения основных грамматических признаков существительных - числа, падежа, принадлежности и рода в системе двух языков, а также определены сходства и различия между ними. В связи с принадлежностью языков к разным семьям, существуют значительные различия в грамматических особенностях существительных. Если в английском языке преобладают аналитические способы, то в узбекском языке широко используются синтетические грамматические формы. Выводы, полученные в результате исследования,

имеют практическое значение для теории сопоставительного языкознания, прикладной переводоведения и методики преподавания второго языка.

Ключевые слова: имя существительное, грамматические категории, сопоставительное языкознание, типологический анализ, узбекский язык, английский язык, морфология, синтетический язык, аналитический язык.

ABSTRACT

This article presents a comprehensive comparative-typological analysis of the grammatical categories of nouns in English and Uzbek. The research examines how the main grammatical features of nouns - number, case, possession, and gender - are expressed in both language systems, identifying similarities and differences between them. Due to the languages belonging to different families, there are significant variations in the grammatical characteristics of nouns. While analytical methods predominate in English, synthetic grammatical forms are widely used in Uzbek. The findings obtained from this research have practical significance for the theory of comparative linguistics, applied translation studies, and second language teaching methodology.

Keywords: noun, grammatical categories, comparative linguistics, typological analysis, Uzbek language, English language, morphology, synthetic language, analytical language.

Zamonaviy tilshunoslikda turli tillardagi so'z turkumlarining qiyosiy tadqiqi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu boradagi ilmiy izlanishlar nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy tarjimashunoslik va chet tillarni o'qitish metodikasi uchun ham katta qimmatga ega. Har qanday tilning grammatik tuzilishini o'rganishda ot so'z turkumi markaziy o'rinni egallaydi, chunki ot inson tafakkurida predmetlar, voqeliklar va hodisalarni nomlash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Ingliz va o'zbek tillari genetik va tipologik jihatdan bir-biridan tubdan farqlanadi. Ingliz tili hind-yevropa tillar oilasining german guruhiga mansub bo'lib, uning grammatik tizimida analitizm yo'nalishi ustunlik qiladi. O'zbek tili esa tyurkiy tillar oilasiga kiradi va sintentik xarakterga ega tillardan hisoblanadi. Bu

fundamental farqlar otlarning grammatik kategoriyalarida ham o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Tadqiqot predmeti sifatida ingliz va o'zbek tillaridagi ot so'z turkumining asosiy grammatik kategoriyalari - son, kelishik, egalik va jins tanlab olindi. Mazkur kategoriyalar har ikki tilda mavjud bo'lsa-da, ularning ifodalanish usullari, shakl va mazmun jihatidan sezilarli farqlanadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi ikkala tildagi otlarning grammatik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish, ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash hamda olingan natijalarni tilshunoslik nazariyasi va amaliyotida qo'llash imkoniyatlarini ko'rsatishdan iborat.

Ot so'z turkumining umumiy tavsifi va til tizimidagi o'rni. Ot so'z turkumi ingliz va o'zbek tillarining morfologik tizimida asosiy leksik-grammatik turkum hisoblanadi. Otlar voqelik predmetlarini, jonli mavjudotlarni, hodisalarni, tushunchalarni va sifatlarni inson ongida akslantiradi. Har ikkala tilda ham ot so'z turkumi gapning turli bo'laklari vazifasini bajarishi mumkin: ega, kesim, to'ldiruvchi, hol va aniqlovchi.

Ingliz tilida ot (noun) turli sub-kategoriyalarga bo'linadi: oddiy otlar (common nouns), xos otlar (proper nouns), mavhum otlar (abstract nouns), moddiy otlar (material nouns), jamoaviy otlar (collective nouns). O'zbek tilida ham shu kabi tasnif mavjud: umumiy otlar, xos otlar, mavhum otlar va hokazo. Biroq, bu kategoriyalarning semantik chegaralari va grammatik xatti-harakatlari ikki tilda mutlaqo bir xil emas.

Ingliz tilida otlar predmet ma'nosini bildiruvchi mustaqil so'z turkumi bo'lib, morfologik jihatdan nisbatan sodda tuzilishga ega. O'zbek tilida esa otlar morfologik jihatdan yanada murakkab bo'lib, ko'plab qo'shimchalar orqali turli grammatik ma'nolarni ifodalash imkoniyatiga ega.

Son kategoriyasi: shakl va mazmun farqlari. Son kategoriyasi har ikki tilda ham otning fundamental grammatik belgisidir. Biroq, bu kategoriyaning ifodalanish usullari va qo'llanilish doirasi sezilarli farqlanadi.

Ingliz tilida son kategoriyasi. Ingliz tilida son kategoriyasi ikki qiymatga

ega: birlik son (singular) va ko'plik son (plural). Ko'plik shakli asosan morfologik usul bilan, ya'ni -s/-es qo'shimchasi orqali hosil qilinadi:

- book → books (kitob → kitoblar)
- box → boxes (quti → qutilar)
- child → children (bola → bolalar)
- man → men (erkak → erkaklar)

Ingliz tilida son kategoriyasi nisbatan cheklangan qo'llanilishga ega. Ba'zi otlar faqat birlik sonda (singularia tantum) yoki faqat ko'plik sonda (pluralia tantum) ishlatiladi:

- Faqat birlikda: information, advice, furniture, equipment
- Faqat ko'plikda: scissors, trousers, goods, clothes

O'zbek tilida son kategoriyasi. O'zbek tilida son kategoriyasi uch qiymatga ega: birlik son, ko'plik son va majhul (noaniq) son. Ko'plik shakli -lar qo'shimchasi bilan ifodalanadi:

- kitob → kitoblar
- stol → stollar
- o'quvchi → o'quvchilar

O'zbek tilining muhim xususiyati shundaki, ko'plik qo'shimchasi qo'shilmagan ot majhul son ma'nosini bildiradi va kontekstga qarab birlik yoki ko'plik ma'nolarida tushunilishi mumkin:

- "Bozordan olma oldim" (birlik yoki ko'plik bo'lishi mumkin)
- "Olma sotib oldim" (majhul son)

Bu farq ingliz tilida yo'q, chunki ingliz tilida ot faqat aniq birlik yoki aniq ko'plik shaklda keladi. Agar son ko'rsatilmasa, artikl yordamida aniqlanadi: an apple (bitta olma), apples (olmalar).

Son kategoriyasining sintaktik xususiyatlari ham ikki tilda farqlanadi. Ingliz tilida ot va fe'l o'rtasida son bo'yicha moslik (*agreement*) majburiy:

- The book is on the table.
- The books are on the table.

O'zbek tilida esa bunday qat'iy moslik talab qilinmaydi:

- Kitob stolda yotibdi.
- Kitoblar stolda yotibdi.

Kelishik kategoriyasi: tipologik tafovutlar. Kelishik kategoriyasi otning boshqa so'zlar bilan grammatik munosabatini ifodalaydi. Bu kategoriya ingliz va o'zbek tillarida butunlay farqli tarzda tashkil etilgan.

Ingliz tilida kelishik tizimi. Ingliz tilida faqat ikkita kelishik shakli morfologik jihatdan ajratiladi:

1. Umumiy kelishik (Common Case) - asosiy shakl: student, book, teacher
2. Qaratqich kelishik (Possessive/Genitive Case) - -'s qo'shimchasi bilan: student's, book's, teacher's

Ingliz tilida kelishik munosabatlari asosan predloglar va so'z tartibi orqali ifodalanadi:

- To'ldiruvchi: I see the student (Men talabani ko'raman)
- Jo'nalish: I gave the book to the student (Men kitobni talabaga berdim)

- O'rin-payt: I study at the university (Men universitetda o'qiyman)

O'zbek tilida kelishik tizimi. O'zbek tilida rivojlangan kelishik tizimi mavjud bo'lib, oltita asosiy kelishik qo'shimchalari bilan ifodalanadi:

1. Bosh kelishik (nol qo'shimcha): kitob, uy, ona
2. Qaratqich kelishigi (-ning): kitobning, uyning, onaning
3. Jo'nalish kelishigi (-ga/-ka/-qa): kitobga, uyga, onaga
4. Tushum kelishigi (-ni): kitobni, uyni, onani
5. O'rin-payt kelishigi (-da/-ta): kitobda, uyda, onada
6. Chiqish kelishigi (-dan/-tan): kitobdan, uydan, onadan

O'zbek tilining agglutinatив xususiyati kelishik qo'shimchalarining aniq chegaralangan va yopishib kelishi bilan namoyon bo'ladi. Har bir kelishik aniq bir grammatik vazifani bajaradi va shakliy jihatdan yakka ifodalanadi.

Bu tipologik farq ikki tilning strukturaviy farqini yaqqol ko'rsatadi: ingliz tili analitik yo'nalishda rivojlanib, grammatik munosabatlarni ko'proq so'z tartibi va yordamchi so'zlar orqali ifodalasa, o'zbek tili sintentik tarzda morfologik vositalardan keng foydalanadi.

Egalik kategoriyasi: ifoda vositalari. Egalik munosabatlari predmetning biror kishiga yoki boshqa predmetga tegishli ekanligini bildiradi. Har ikki tilda bu kategoriya mavjud, ammo ifodalanish usullari farqlidir.

Ingliz tilida egalik ifodalanishi. Ingliz tilida egalik munosabatlari bir necha usul bilan ifodalanadi:

1. Qaratqich kelishik qo'shimchasi: John's book, the teacher's desk
2. Egalik olmoshlari: my book, your house, his car
3. Of predlogi bilan: the roof of the house, the leg of the table

Ingliz tilida jonli va jonsiz predmetlar uchun turli usullar qo'llaniladi. Jonli

predmetlar uchun -s qo'shimchasi ishlatilsa, jonsiz predmetlar uchun ko'proq “of” konstruksiyasi qo'llaniladi:

- The doctor's office (shifokorning kabineti) - jonli
- The roof of the building (binoning tomi) - jonsiz

O'zbek tilida egalik ifodalanishi. O'zbek tilida egalik murakkab tizim orqali ifodalanadi:

1. Egalik qo'shimchalari (1, 2, 3-shaxslarda):

- kitob**im** (mening kitobim)
- kitob**ing** (sening kitobing)
- kitob**i** (uning kitobi)
- kitob**imiz** (bizning kitobimiz)
- kitob**ingiz** (sizning kitobingiz)
- kitob**lari** (ularning kitobi)

2. Qaratqich kelishigi bilan birgalikda:

- o'quvch**ining** kitob**i** (o'quvchining kitobi)
- o'qituvch**ining** daftari (o'qituvchining daftari)

O'zbek tilida egalik qo'shimchalari shaxs-son kategoriyasi bilan uzviy bog'langan bo'lib, bu ingliz tilida yo'q xususiyatdir. Ingliz tilida egalik olmoshlari mustaqil so'zlar (my, your, his, her, its, our, their), o'zbek tilida esa qo'shimchalar (-m, -ng, -si, -miz, -ngiz, -lari) sifatida namoyon bo'ladi.

Jins kategoriyasi: mavjudligi va ifodalanishi. Jins kategoriyasi otlarning tabiiy yoki shartli ravishda erkaklik, ayollik yoki neytral guruhga kiritilishini bildiradi. Bu kategoriya ingliz va o'zbek tillarida turlicha namoyon bo'ladi. Zamonaviy ingliz tilida grammatik jins kategoriyasi yo'qolgan. Jins faqat leksik-

semantik darajada ifodalanadi:

- Erkaklik: man, boy, father, king, actor
- Ayollik: woman, girl, mother, queen, actress
- Neytral: child, student, teacher, doctor

Jins grammatik kategoriya sifatida faqat uchinchi shaxs birlik kishilik olmoshlarida saqlanib qolgan: he (u - erkak), she (u - ayol), it (u - jonsiz/hayvon).

Ba'zi otlarda jins ma'nosi so'z yasovchi qo'shimchalar orqali ifodalanadi:

- actor → actress (aktyor → aktrisa)
- waiter → waitress (ofitsiant → ofitsiantka)
- lion → lioness (arslon → arslon urgo'chisi)

O'zbek tilida jins kategoriyasi. O'zbek tilida ham grammatik jins kategoriyasi yo'q. Jins farqi leksik vositalar orqali ifodalanadi:

- ona-ota (ayol va erkak)
- aka-uka (katta va kichik o'g'il aka)
- opazsinglasi (ayol qardoshlar)

Hayvonlar va qushlarning jinsi alohida so'zlar bilan ifodalanadi:

- erkak/ayol, xo'roz/tovuq, buqa/sigir, echki/uloq

O'zbek tilida ayrim hollarda -chi, -kor, -dor kabi qo'shimchalar kasb-hunar nomlari yasaganda, jins farqlanmaydi: o'qituvchi (erkak yoki ayol), ishchi, tikuvchi.

Ikki tilning ham jins kategoriyasiga munosabati tabiiy jins prinsipiga asoslanadi va grammatik jins tizimi rivojlanmagan. Bu xususiyat ingliz va o'zbek tillarini ko'pgina hind-yevropa tillaridan (masalan, nemis, fransuz, rus tillaridan)

ajratib turadi.

Otlarning sintaktik funksiyalari. Otlarning gapda bajaradigan sintaktik vazifasi har ikki tilda ham keng qamrovli, ammo ba'zi farqlar mavjud.

Ingliz tilida otning sintaktik funksiyalari:

1. Ega: **The student** studies hard.
2. To'ldiruvchi: I met **the teacher**.
3. Kesim: He is **a doctor**.
4. Aniqlovchi: The **university library** is large.
5. Hol: We met **yesterday**.

Ingliz tilida otning sintaktik funksiyasi asosan so'z tartibi orqali aniqlanadi. Qat'iy so'z tartibi (S-V-O) tufayli, otning gapda qaysi o'rinda turishiga qarab uning vazifasi belgilanadi.

O'zbek tilida otning sintaktik funksiyalari:

1. Ega: **Talaba** dars o'qiyapti.
2. To'ldiruvchi: Men **o'qituvchini** uchratdim.
3. Kesim: U **shifokor**.
4. Aniqlovchi: **Universitet** kutubxonasi katta.
5. Hol: Biz **kecha** uchrashdik.

O'zbek tilida otning sintaktik vazifasi kelishik qo'shimchalari orqali aniqroq ko'rsatiladi. So'z tartibi nisbatan erkin bo'lib, grammatik munosabatlar morfologik vositalar bilan ifodalanadi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi ot so'z turkumining qiyosiy tahlili bir qator

muhim xulosalar chiqarishga imkon beradi. Birinchidan, ikkala tilda ham ot so'z turkumi markaziy grammatik turkum hisoblanadi va asosiy leksik-grammatik vazifalarni bajaradi. Biroq, bu vazifalarning ifodalanish usullari tipologik farqlarga bog'liq holda turlicha amalga oshiriladi. Ikkinchidan, son kategoriyasi ingliz tilida ikkilik tizim (birlik-ko'plik), o'zbek tilida esa uchlik tizim (birlik-ko'plik-majhul son) asosida tashkil etilgan. Bu farq har ikkala tilning grammatik ongida son tushunchasining turlicha akslantirilibganligidan dalolat beradi. Uchinchidan, kelishik kategoriyasi eng katta tipologik farqni namoyon qiladi. Ingliz tilining analitik tabiati kelishik munosabatlarining predloglar va so'z tartibi orqali ifodalanishiga olib kelgan. O'zbek tilining agglutinatив tuzilishi esa rivojlangan kelishik qo'shimchalari tizimini yaratgan. Bu farq ikki tilning strukturaviy arxitekturasidagi fundamental tafovutni ko'rsatadi. To'rtinchidan, egalik kategoriyasi ham farqli mexanizmlar orqali amalga oshiriladi. Ingliz tilida egalik nisbatan sodda usullar (qaratqich kelishik, egalik olmoshlari) bilan ifodalansa, o'zbek tilida murakkab egalik qo'shimchalari tizimi shaxs-son kategoriyasi bilan uzviy bog'langan holda ishlaydi. Beshinchidan, jins kategoriyasi har ikkala tilda ham grammatik kategoriya sifatida mavjud emas, balki leksik-semantik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bu xususiyat ingliz va o'zbek tillarining umumiy tipologik xususiyatlaridan biridir.

Tadqiqot natijalari nazariy va amaliy jihatdan quyidagi sohalarda qo'llanilishi mumkin:

1. Qiyosiy tilshunoslik nazariyasi: Ikki turli til oilasiga mansub tillarning grammatik tizimlarini taqqoslash tillarning umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

2. Chet tillarni o'qitish metodikasi: O'zbek tilidan ingliz tilini yoki aksincha o'rganayotganlar uchun ona tilining interferensiyasini bartaraf etish va kontrastiv tahlilga asoslangan o'qitish usullarini ishlab chiqish imkonini beradi.

3. Tarjimashunoslik: Otlarning grammatik kategoriyalari farqlarini bilish ingliz va o'zbek tillari o'rtasida sifatli tarjima amalga oshirish uchun zarurdir.

4. Til korpuslari yaratish: Mazkur tadqiqot natijalaridan foydalanib, ikki til

uchun parallel korpuslar tuzish va til texnologiyalarini rivojlantirishga hissa qo'shish mumkin.

Kelgusida otlarning boshqa grammatik jihatlarini, masalan, determinativlar, artikl tizimi, sanoq otlar bilan bog'liq xususiyatlarni chuqurroq tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, otlarning diskurs darajasidagi xususiyatlari va pragmatik aspektlarini o'rganish ham muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov G'. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – 384 b.
2. Asqarova M. O'zbek tili morfologiyasi. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2015. – 368 b.
3. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Third Edition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – 506 p.
4. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 1779 p.
5. Karimov S. O'zbek tilining grammatik tuzilishi. – Toshkent: Fan, 2012. – 296 b.
6. Hoshimov O., Sarimsoqov B. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Sharq, 2013. – 412 b.
7. Biber D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. Longman Grammar of Spoken and Written English. – London: Pearson, 1999. – 1204 p.
8. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. Second Edition. – Chicago: University of Chicago Press, 1989. – 266 p.
9. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tili: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2010. – 464 b.
10. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 1842 p.
11. Yo'ldoshev Q. O'zbek tilida morfologik kategoriyalar. – Toshkent: Fan, 2007. – 224 b.
12. Eastwood J. Oxford Practice Grammar. Advanced Level. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 432 p.